

РОЗВИТОК ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ СТАРОФРАНЦУЗЬКОЇ МОВИ В КОНТЕКСТІ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ТА МОВНИХ ПРОЦЕСІВ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ФРАНЦІЇ

DEVELOPMENT OF THE OLD FRENCH PHONETIC SYSTEM IN THE CONTEXT OF THE MAIN HISTORICAL AND LINGUAL PROCESSES IN THE MIDDLE AGES IN FRANCE

Лук'янченко М.П.,

orcid.org/0000-0001-8093-4951

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри романської філології та компаративістики

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Статтю присвячено вивченню особливостей фонетичної системи старофранцузької мови, окреслено деякі важливі історичні події, які мали безпосередній вплив на її розвиток і становлення, визначено основні явища, що характеризували фонетичну систему французької мови вказаного часового періоду. Для сучасного романського мовознавства важливим залишається дослідження особливостей французької мови на кожному окремому етапі її еволюції починаючи з найдавніших часів, у Середні віки й аж дотепер. Тому одним із актуальних напрямів у романістиці є розробка питання, пов'язаного із вивченням специфічних рис вокалізму та консонантизму давньої французької мови, яка активно змінювалася протягом усього періоду Середньовіччя.

Процес формування і розвиток фонетичної системи французької мови часто привертала увагу вітчизняних та зарубіжних учених. Їхні напрацювання давали змогу розкрити механізми утворення голосних та приголосних звуків, виявити основні принципи їх вимови та функціонування в мовленні протягом усіх періодів розвитку і становлення французької мови. Отже, актуальність зазначеної тематики зумовлена сталим інтересом дослідників-лінгвістів до розгляду проблем формування національних мов, й зокрема їхніх фонетичних систем, а в нашому випадку – фонетичної системи старофранцузької мови у ракурсі її становлення як загальнонародної писемно-літературної мови.

Визначення особливостей функціонування фонетичної системи французької мови на першому етапі її еволюції відбувалося шляхом розгляду основних фонетичних властивостей та явищ, а також тих історичних подій, які визначали та супроводжували її розвиток у вказаний період.

Розвиток системи голосних французької мови періоду Середньовіччя (т. з. старофранцузької мови) характеризувався п'ятьма особливими явищами: 1) появою нових голосних: закритої огубленої голосної заднього ряду [u] й огубленої голосної переднього ряду [ō]; 2) скороченням переднаголошеного і постнаголошеного [e]; 3) тенденцією до монофтонгізації дифтонгів і трифтонгів, яка завершиться остаточно аж у XVIII ст.; 4) зникненням назалізованої голосної [ēn]; 5) переходом [oi] > [we].

Розвиток системи приголосних середньовічної французької мови характеризується двома основними явищами: 1) тенденцією до спрощення груп приголосних (вокалізація l, випадіння s перед іншою приголосною, втратаю аффрикатів, делабіалізацією огублених палатальних звуків); 2) втратаю міжзубних звуків: поствокалічної кінцевої приголосної f (θ) та міжвокалічної приголосної d (ð).

Ключові слова: старофранцузька мова, Середньовіччя, фонетична система, вокалізм, консонантизм.

The article is dedicated to the study of the phonetic system features of the Old French language, outlining some important historical events that had a direct impact on its foundation and development as well as identified the main phenomena that characterized the phonetic system of the French language in the given time period. For contemporary Roman linguistics, it is important to study the features of the French language at every single stage in its evolution, from ancient times to the Middle Ages to this day. Therefore, one of the most important directions in the field of romantics is the development of a question related to the study of the specific features of vowel and consonant systems of the ancient French language, which have been actively changing throughout the period of the Middle Ages.

The process of formation and development of the phonetic system of the French language has often attracted the attention of not only of Ukrainian but also foreign scientists. Their findings allowed to reveal the mechanisms of the formation of vowel and consonant sounds, identify the basic principles of their pronunciation and functioning in a speech during all periods of development and formation of the French language. Thus, the relevance of the stated problem is driven by the constant interest of the linguist researchers in investigation of the formation intricacies of the national languages, in particular, their phonetic systems, and in our case, the phonetic system of the Old French language in terms of its establishment as a universal written and literary language.

The investigation of the phonetic system features of the French language at the first stage of its evolution was carried out through the consideration of the basic phonetic properties and phenomena, as well as historical events that determined and accompanied its development during that period.

The development of the French language vowel system in the Middle Ages (from the Old French language) was characterized by five distinct phenomena: 1) the emergence of new vowels: a closed labialized deep vowel [u] and a labialized front vowel [ō]; 2) the pronunciation shortening of the pre-emphasized and post emphasized [e];

3) the tendency for monophthongization of diphthongs and triphthongs, which was completed as late as in the XVIII century; 4) the disappearance of nasalized vowel [ɛ̃n]; 5) transition of [oi] > [we].

The development of the consonant system in the medieval French is characterized by two key phenomena: 1) the drift towards the simplification the consonant groups (vocalization of *l*, loss of *s* before another consonant, loss of the affricates, and the delabialization of the labialized palatal sounds); 2) the loss of interdental sounds: the post-vocalic final consonant *f* (θ) and intervocalic consonant *d* (ð).

Key words: Old French language, Middle Ages, phonetic system, vocalism, consonantism.

Постановка проблеми. Для сучасного романського мовознавства важливим залишається дослідження особливостей французької мови на кожному окремому етапі її розвитку і становлення починаючи з найдавніших часів, у Середні віки й аж дотепер. Тому одним із основних напрямів у романістиці є розробка питання, пов'язаного із вивченням специфічних рис вокалізму та консонантизму давньої французької мови, яка активно еволюціонувала протягом усього періоду Середньовіччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процес формування та розвиток фонетичної системи французької мови часто привертала увагу вітчизняних (наприклад, Г. Морошкіна [1]) та зарубіжних учених (Л. Скредіна [2], Л. Болдіна [3], А. Доза [4], Ж. Альєр [5], І. Морен [6], М. Перре [7], Ж. Пікош [8], Г. Цінк [9] та ін.). Їхні напрацювання давали змогу розкрити механізми утворення голосних та приголосних звуків, виявити основні принципи їх вимови та функціонування в мовленні протягом усіх періодів розвитку і становлення французької мови. Актуальність зазначеної проблеми зумовлена сталим інтересом дослідників-лінгвістів до розгляду проблем формування національних мов, й зокрема їхніх фонетичних систем, а в нашому випадку – фонетичної системи середньовічної французької мови у ракурсі її становлення як загальнонародної писемно-літературної мови.

Постановка завдання. Мета статті – визначення особливостей функціонування фонетичної системи старофранцузької мови шляхом розгляду основних фонетичних властивостей та явищ, які визначали та супроводжували її розвиток у вказаний період.

Виклад основного матеріалу. Соціолінгвістична ситуація у Франції доби Середньовіччя, яка мала безпосередній визначальний вплив на всі суспільні, а також мовні процеси, що відбувалися тоді, характеризувалася такими основними явищами: 1) початком формування Французького королівства; 2) появою першого тексту французькою мовою, а саме Страсбурзької клятви; 3) феодальним поділом території Франції; 4) діалектною фрагментацією старофранцузької мови; 5) виникненням та формуванням загальнонародної писемно-літературної французької мови.

Верденський договір (серпень 843), підписаний між онуками Карла Великого – Лотарем I, Карлом Лисим і Людовиком II Німецьким, означував не тільки закінчення війн, але й кінець єдності імперії Каролінгів та фактично початок існування трьох сучасних держав Західної Європи: Франції, Італії та Німеччини [10]. Карл Лисий, наймолодший з братів, отримав західну частину імперії Карла Великого, тобто землі на захід від річок Шельда, Мез і Рона, власне кажучи Західну Францію (т. з. Західне Франкське королівство), яка включала істотну частину території сучасної Франції, за винятком східних провінцій. Лотар, старший брат, зберіг титул імператора й отримав центральну частину імперії Карла Великого (т. з. Середнє королівство), тобто Італію, та смугу землі, розташовану між Рейном, з одного боку, Шельдою і Мезом – з іншого, а також територію, розташовану на сході й уздовж Рони, що становило центральну Францію. Територія, розташована між Мезом і Рейном, яка пізніше отримала назву Лотарингія (Королівство Лотера), була згодом приєднана до Німеччини. Людовику Німецькому дісталася Східна Франція (т. з. Східне Франкське королівство) [10], тобто землі на схід від Рейну і на північ від Альп, що стало основою майбутньої Німеччини.

Початок формування Французького королівства збігається в часі з появою першого тексту французькою мовою. Цей текст, відомий під назвою «Страсбурзька клятва», був оприлюднений 14 лютого 842 року, тобто за рік до підписання Верденського договору [11; 12]. У боротьбі зі старшим братом Лотарем Карл Лисий і Людовик Німецький уклали договір про взаємодопомогу. Вони прийняли присягу перед своїми арміями. Для того щоб цю клятву могли зрозуміти солдати обох сторін, Карл проголосив її німецькою мовою, а Людовик зробив це романською мовою, а точніше на одному з романських діалектів, якими розмовляли в західній Франції.

Текст присяги романською, німецькою та латинською мовами був включений до літопису Нітарда під назвою “Historiarum libri quartet”. Страсбурзька клятва вважається першим і найдавнішим відомим текстом романською мовою. Саме з присяги в Страсбурзі фактично почина-

ється історія французької мови, хоча мова цього документа нагадує радше галло-романську, аніж власне французьку.

Зміцнення економічної, військової та політичної влади феодалів, а також процес децентралізації призвели до географічної роздробленості Франції. У IX–X століттях у Франції утворилася ціла низка напівнезалежних герцогств і графств, які були номінально згруповані під владою короля: герцогства Іль-де-Франс (королівська область), Нормандія, Бургундія, Гасконія, Аквітанія; графства – Фландрія, Шампань, Мен, Анжу, Бретань, Пуату, Барселона, Тулуза й Овернь [13]. Усі вони невдовзі після свого формування почали розвиватися самостійно. Кожен володар став, наче маленький король у своєму домені, бо мав право вести міжусобні війни, чеканити власні гроші, стягувати податки й чинити правосуддя. Згодом великі землеволодіння, приміром на півдні Франції, стали практично автономними й зовсім перестали визнавати владу короля. При цьому слід зазначити, що ця незалежність сприяла інтенсивному економічному та культурному розвитку південної Франції. Швидке зростання продуктивних сил і жвава морська торгівля із сусідніми державами, особливо Італією та країнами Сходу, визначали розвиток південних автономних міст. Слід також додати, що в XII – першій половині XIII століть відбувався розквіт прованської культури і літератури, які мали значний вплив на всю західну культуру й літературу того часу.

Політична та економічна фрагментація території Франції призвела до певної ізоляції різних частин країни. З іншого боку, ця економічна та політична самостійність призвела до автономізації культурного розвитку. Кордони між різними феодалними володіннями були фактично закриті й становили перешкоду для вільного пересування людей територією Франції, а отже, для встановлення контактів між мешканцями різних регіонів країни. Окрім того, такі об'єктивні обставини руйнували мовні зв'язки між ними.

Якщо падіння Римської імперії призвело до формування різних романських мов, то ослаблення центральної королівської влади призвело до значного діалектного дроблення різних романських мов [11]. Феодална ж розмежованість Франції стала причиною діалектного поділу самої галло-романської мови.

З лінгвістичної точки зору у Франції відбулися два типи поділу, зумовлені різними факторами: 1) неоднакові ступені кельтизації, романізації та германізації сприяли перш за все розділенню Франції на дві великі мовні зони: власне фран-

цузьку й окситанську; 2) феодалне розчленування Франції призвело до помітної діалектної фрагментації кожної з цих двох зон, не забуваємо при цьому про існування так званої перехідної франко-провансальської зони.

Отже, мали місце два типи поділу діалектів старофранцузької мови: з географічної і з лінгвістичної точок зору. Згідно з першою позицією, діалекти старофранцузької мови поділялися на чотири зони:

- на Заході: нормандський, північно-західні діалекти (Анжу, Мен, Бретань) та південно-західні діалекти (Пуату, Оніс, Сентонж і Ангумуа);
- на Півночі: пікардійський;
- на Північному Сході та Сході: валлонський (нині Бельгія), лотаринзький та бургундський;
- у Центрі: французький діалект (тобто діалект Іль-де-Франс) та діалект регіону Шампань. Як бачимо, з географічної точки зору французький діалект займав проміжне положення між усіма іншими діалектами.

З лінгвістичної точки зору, тобто відповідно до певних загальних фонетичних і морфологічних особливостей, діалекти старофранцузької мови поділялися на дві групи:

- західні діалекти: нормандський, французький, північно-західні та південно-західні діалекти;
- діалекти Північного Сходу: валлонський, лотаринзький і бургундський. Пікардійський і шампанський діалекти, які містили значну кількість елементів своїх сусідів, займали проміжне положення.

Перші тогочасні літературні пам'ятки: Секвенція про Святу Євлаалію або Секвенція Святої Євлалії, інакше – Кантілена Святої Євлалії, Кантілена про Святу Евлялію (фр. *Séquence de Sainte Eulalie, Cantilène de Sainte Eulalie* (1040–1050) [11] – анонімна найдавніша літературна пам'ятка французькою мовою, а також найдавніші епічні поеми, включаючи знамениту пісню про Роланда (1080–1100), виявляють мовні особливості діалектів тих регіонів, де вони були створені або переписані. Не забуваймо, що тоді ще не було загальної письмової літературної мови.

Виникнення та формування загальнонародної писемно-літературної французької мови поділяється на два етапи. На першому етапі, тобто у XI–XII століттях, на основі діалектів Західної Франції, а саме нормандського діалекту (завдяки його тодішньому панівному політичному й економічному становищу), й почала формуватися загальноприйнята письмова літературна мова. Саме тому більшість літературних творів того

періоду були написані або переписані в Нормандії. Це стосується й більшості прикладів тогочасного героїчного епосу (вже згадана пісня про Роланда) та куртуазної літератури (Роман про Трістана) чи поезії [12]. На другому етапі формування загальної писемно-літературної мови її діалектна база посунулася із заходу на схід. Таке переміщення було зумовлене політичними, економічними, історичними та культурними факторами, оскільки тоді Париж та центральний регіон Іль-де-Франс стали головними завдяки посиленню королівської влади. Це також був час інтенсивного економічного розвитку міст на півночі Франції (Аррас, Бове, Сенліс, Ам'єн, Реймс та ін.).

XIII століття загалом відзначається розквітом середньовічної культури на півночі Франції. Крім того, саме у містах виникла і стала процвітати готична архітектура, яка замінила романське (або монастирське) мистецтво. Поети й письменники все більше й більше почали орієнтуватися на мову Парижа, важливість якого лише постійно зростала після того, як він став столицею та центром королівської влади.

У зазначеному соціополітичному контексті й відбувався розвиток фонетичної системи французької мови доби Середньовіччя. Порівняно із системою приголосних система голосних звуків була доволі складною у стародавній французькій мові зазначеного періоду. Насправді, нині навряд чи можна уявити собі такий надлишок голосних артикуляцій, характерний для старофранцузької мови. Вона мала: 9 носових голосних: [i], [é], [è], [a], [o], [ò], [ou], [u], [ë]; 5 носових голосних: [an], [ein], [in], [oun], [un]; 11 носових дифтонгів: [ie], [ue], [ei], [òu], [ai], [yi], [oi], [au], [eu], [èu], [ou]; 5 назалізованих дифтонгів: [an-i], [ein-i], [i-ein], [ou-ein], [u-ein]; 3 трифтонги: [ieu], [uou], [eau]. Тобто вокалічна система старофранцузької мови й нині вражає кількісно – 33 голосні [13; 14]. Тому вже наприкінці Середніх віків розпочалося поступове її спрощення.

Вокалізм та консонантизм старофранцузької мови зазнають значних перетворень [15]. Наприкінці XII – на початку XIII століття до закритої огубленої голосної [u], утвореної ще у VIII сторіччі, додалася нова огублена голосна переднього ряду [ö]. Цей новий звук з'явився у результаті скорочення дифтонгів й одного старофранцузького трифтонгу: *nuef* > [nœf]; *flour* > [flör]; *tseveus* > [tsevös].

У системі голосних звуків старофранцузької мови постав також новий звук [u] як наслідок розвитку наголошеної зв'язаної або переднаголошеної *o* та монофтонгізації *ou*:

o > *u* (*ou*): *jor* > *jur* (*jour*);
cort > *curt* (*court*);
tot > *tut* (*tout*);
doter > *duter* (*douter*);
cort > *curt* (*court*).

o + *e, i* > *o* > *u*: *locare* > *loer* > *luer* (*louer*);
oir > *uir* (*ouïr*).

У XIII столітті відбувається також скорочення дифтонга *ou*, утвореного ще в галло-романській мові: *clavu* > *clou* > *clu* (*clou*).

У XII столітті переднаголошена і постнаголошена голосна *e* слабшає і скорочується, у результаті чого з'являється своєрідний позиційний варіант цієї голосної: *teste* > *testə*; *tseval* > *tseval*.

Як уже зазначалося, на початковому етапі свого розвитку старофранцузька мова характеризувалася значним розмаїттям дифтонгів та трифтонгів. У XII столітті спостерігається початок процесу монофтонгізації (у дужках вказано орфографію):

ai > *ei* > *e* (*ai*): *mais* > *meis* > *mes* (*mais*);
ieu > *iö* > *jö* (*ieu*): *diéu* > *diö* > *djö* (*dieu*).

У XIII столітті цей процес охопив такі дифтонги і трифтонги:

ie > *je* (*ie*): *pier* > *pjer* (*pierre*);
üi > *çi* (*ui*): *früit* > *fruçi* (*fruit*);
ain > *ein* > *en*: *māin* > *mēin* > *mēn* (*main*);
ein > *en*: *plēin* > *plēn* (*plein*).

Однією з перших змін у розвитку назалізованих голосних став перехід *ēn* > *ān* у XI столітті: *parēnt* > *parānt* (*parent*).

У XII столітті, тобто на першому етапі, відбувається також перехід:

ei > *oi*: *aveir* > *avoir*.

А в XIII столітті, тобто на другому етапі, ця трансформація продовжується:

oi > *oe* > *ue* > *we*: *avoir* > *avoer* > *avuer* > *avwer*.

Що ж стосується розвитку системи приголосних середньовічної французької мови, то він характеризується двома основними явищами: 1) тенденцією до спрощення груп приголосних (вокалізація *l*, випадіння *s* перед іншою приголосною, втратою африкатів, делябілізацією огублених палатальних звуків); 2) втратою міжзубних звуків: поствокалічної кінцевої приголосної *t* (*θ*) та міжвокалічної приголосної *d* (*ð*).

Так, мала місце вокалізація *l* перед іншою приголосною (ще в X ст.):

l > *l* > *u*: *cūlpu* > *colp* > *coup*.

Випадіння *s* перед іншою приголосною почалося з XI століття. Спочатку *s* зникає перед плавними звуками *r*, *l* та носовими *m*, *n*: *isle* > *île*; *blasme* > *blâme*. А в XIV столітті *s* зникає перед

усіма іншими приголосними: *teste* > *tet* (*tête*); *beste* > *bet* (*bête*).

Втрату африкатів спостерігаємо в XIII столітті:

ts > *s*: *tsjel* > *sjel* (*ciel*);
tʃ > *ʃ*: *tʃjën* > *ʃjën* (*chien*);
dʒ > *ʒ*: *dʒânt* > *zânt* (*gent*).

Не можна оминати увагою процес делябіалізації **kw** і **gw**. Спочатку пройшла делябіалізація **kw** (у X столітті): *quare* > *kwar* > *kar* (*car*); *quando* > *kwant* > *kant* (*quand*). Потім делябіалізувалося й **gw**: *want* > *gwant* > *gant* (*gant*). Цей процес відбувався також під впливом тенденції до спрощення груп приголосних.

У цей період спостерігалось зникнення поствокалічної кінцевої приголосної **t** (**θ**): *cantat* > *tʃântet* > *tʃântə* (*chante*). А в XI столітті втрачається також і **d** (**ð**) – міжзубна міжвокалічна приголосна: *vita* > *vida* > *vide* > *vie*.

Висновки. Розвиток системи голосних французької мови періоду Середньовіччя (т. з. старо-

французької мови) характеризувався п'ятьма особливими явищами: 1) появою нових голосних: закритої огубленої голосної заднього ряду [**u**] і огубленої голосної переднього ряду [**ø**]; 2) скороченням переднаголошеного і постнаголошеного [**e**]; 3) тенденцією до монофтонгізації дифтонгів і трифтонгів, яка завершиться остаточно аж у XVIII ст.; 4) зникненням назалізованої голосної [**ẽn**]; 5) розвитком [**oi**] > [**we**].

Розвиток системи приголосних середньовічної французької мови характеризується двома основними явищами: 1) тенденцією до спрощення груп приголосних (вокалізація **l**, випадіння **s** перед іншою приголосною, втратою африкатів, делябіалізацією огублених палатальних звуків); 2) втратою міжзубних звуків: поствокалічної кінцевої приголосної **t** (**θ**) та міжвокалічної приголосної **d** (**ð**).

У перспективі можливим видається розгляд змін у фонетиці французької мови протягом пізніших етапів її розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Морошкіна Г.Ф. Історія французької мови (фр.) : навчальний посібник. Вінниця : Нова книга, 2011. 320 с.
2. Скредина Л.М. История французского языка : учебное пособие для вузов. Москва : Высшая школа, 2001. 463 с.
3. Болдина Л.А. История французского языка. Краткий курс лекций. Ростов на Дону : Феникс, 2006. 160 с.
4. Доза А. История французского языка / пер. с франц. Е.Н. Шор. Москва : Изд-во иностр. лит., 2003. 471 с.
5. Allière J. La formation de la langue française. Paris : PUF, 1982. 127 p.
6. Morin Y. Ch. Histoire des systèmes phonique et graphique du français. URL: http://www.ycmorin.net/.../2006-Histoire_phonologie_graphie_du_fran...
7. Perret M. Introduction à l'histoire de la langue française. Paris : Armand Colin, 2008. 208 p.
8. Picoche J., Marchello-Nizia Ch. Histoire de la langue française. Paris : Nathan, 2001. 396 p.
9. Zink G. Phonétique historique du français. Paris: PUF, 1986. 254 p.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ:

10. URL: <http://ancien-francais.blogspot.com>.
11. URL: <http://thaloe.free.fr/francais/historic1.html>.
12. URL: <http://www.espacefrancais.com/histoire-de-la-langue-francaise/>.
13. URL: http://www.axl.cefan.ulaval.ca/francophonie/HIST_FR_s3_Ancien-francais.htm.
14. URL: <http://blablalagr3.blogspot.com/2011/01/ancienne-francais-le-systeme-phonetique.html>.
15. URL: <http://bbouillon.free.fr/univ/hl/Fichiers/Cours/pron.htm>.